

Osmanlı Devleti'nde Mali Kapasite: Ruznamçe Verileri Üzerinden Bir Analiz

Fiscal Capacity in the Ottoman State: An Analysis Based on Ruznamçe Accounts

Sadullah YILDIRIM

Marmara Üniversitesi, İktisat
Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul,
Türkiye

ÖZ

Bu çalışma Osmanlı devletinde mali kapasiteyi konu edinmektedir. Makalede mali kapasite merkezi devlet için ayrılan vergilerin ne kadar gecikmeyle hazineye intikal ettirilebildiği üzerinden tanımlanmıştır. Vergi gelirlerinin hazineye aktarılmasında yaşanan gecikmeler merkeze olan mesafe ile vergi türü ve miktarının bir fonksiyonu olarak düşünülmüş ve incelenmiştir. 16. yüzyıl sonuna ait hazine-i amire ruznamçe verileri kullanılarak yapılan ekonometrik analize göre merkeze mesafe arttıkça gelirlerdeki gecikmenin arttığı görülmektedir. Mesafenin bu etkisi ise gelir türlerine göre farklılık arz etmektedir. Bununla birlikte, avarız gelirlerine göre cizye, ağnam ve mukataa gelirlerinin daha fazla gecikmeyle hazineye girdiği tespit edilmiştir. Son olarak, hacmi yüksek gelirlerin daha hızlı hazineye intikal ettirildiği görülmüştür.

JEL Kodları: N43, N45, H79

Anahtar Kelimeler: Mali kapasite, Osmanlı Devleti, Ruznamçe defteri, Vergi gelirlerinde gecikme

ABSTRACT

This paper studies the fiscal capacity of the Ottoman Empire. In the paper the fiscal capacity is defined in terms of the delay in the transfer of tax revenues to the central treasury. Delays in tax collection are analyzed as a function of distance to the center, tax types, and the volume of tax revenues. Econometric analysis based on data from the records of daily transactions of the central treasury (*ruznamçe defterleri*) of the late 16th century shows that the increased distance from the center is associated with a higher delay in tax collection. Moreover, the impact of the distance varies by tax types. It is also observed that compared to *avarız* taxes, revenues from *jizya*, *ağnam*, and *mukataa* enter into the treasury in a greater delay. Finally, results show that revenues with higher volumes are transferred to the treasury faster.

JEL Codes: N43, N45, H79

Keywords: Delay in tax revenues, fiscal capacity, Ottoman state, Ruznamçe defteri

Geliş Tarihi/Received: 24.01.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 18.07.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 08.09.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Sadullah YILDIRIM
E-mail: sadullah.yildirim@marmara.edu.tr

Cite this article as: Yıldırım, S. (2023).
Fiscal capacity in the ottoman state:
An analysis based on ruznamçe
accounts. *Trends in Business and
Economics*, 37(4), 259-265.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution 4.0 International
License

Giriş

Tarihsel olarak bakıldığında vergi gelirlerini artırabilmiş devletlerin hem siyasi ve askeri sahadaki faaliyetlerini finanse etmekte bir sorun yaşamadıkları hem de iktisadi gelişme için gerekli politikaları tasarlayıp uygulamakta yetkinlik kazandıkları gözlemlenmektedir. Bununla birlikte vergi gelirindeki artışın bir sonucu olarak ortaya çıkan devlet kapasitesindeki iyileşmelerin iç güvenliğinin tesisi ve iç savaşlardan kaçınma gibi konularda devletlere önemli avantajlar sağladığı bilinmektedir. Bu bakımdan mali kapasite ya da daha geniş bir ifadeyle devlet kapasitesi hem tarihi gelişmeleri hem de günümüzde bariz şekilde gözlemlenen milletlerarası iktisadi gelişme farklılıklarını anlamakta kritik bir öneme sahiptir.¹

Mali kapasite meselesine Osmanlı özelinde bakıldığında ise Osmanlı devletinin vergi gelirini merkeze aktarma konusunda çağdaşı Avrupalı devletler kadar başarılı olamadığı tartışılmaktadır. Örneğin, Karman ve Pamuk (2010, s. 608), bütçe verilerine dayanarak yaptıkları karşılaştırmalı bir analizde, 17. ve

¹ İktisadi gelişme ile mali kapasite arasındaki ilişki için bkz. Dincecco ve Katz (2016). Mali kapasitenin oluşumuyla ilgili bkz. Tilly (2017), Besley ve Persson (2010).

18. yüzyıllarda Osmanlı devletinin “milli” hasılanın ancak yüzde 4’ü kadar bir meblağı merkeze vergi geliri olarak aktarabildiğini, buna karşın dönemin İngiltere ve Hollanda’sında bu oranın yüzde 10’dan fazla olduğunu ortaya koymuşlardır. Merkeze ait gelirlerin önemli bir kısmının mültezimler gibi gelirlerin merkeze aktarılması sürecinde kullanılan araçların elinde kaldığı tahmin edilmektedir (Genç, 1997). Her ne kadar söz konusu analizler konu hakkındaki bilgi ve anlayışımızı önemli ölçüde ileri taşımış olsa da Osmanlı mali kapasitesine dair çalışmalar hala yetersizdir. Özellikle mali kapasitenin nasıl ölçülebileceğinin ve kapasite oluşumunun önünde ne tür engellerin var olduğunun mikro çalışmalarda detaylandırılması konunun daha iyi anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Bu çalışmada ise Osmanlı mali kapasitesine farklı bir bakış açısıyla yaklaşmakta ve mali kapasite oluşumunu etkileyen unsurlar mikro verilerle sistematik olarak incelenmektedir.

Daha özeldir bu çalışmada, merkezi devlet için ayrılan vergi gelirlerinin hazineye aktarılması sürecinde yaşanan gecikmeler, diğer bir ifadeyle verginin tahakkuk ettiği tarih ile tahsil edildiği tarih arasındaki zaman farkı mali kapasitenin bir ölçütü olarak kullanılmış ve gelirlerin hazineye aktarılmasında yaşanabilecek gecikmeler mali kapasitenin zayıflığının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Mali kapasite bu şekilde tanımlandıktan sonra ise mali kapasiteyi etkileyen unsurlar tartışılmış, özellikle vergi tabanından merkeze olan mesafe, vergi gelirinin türü ve miktarı gibi değişkenlerin gelirlerin merkeze aktarılmasında ne gibi kısıtlar oluşturduğu ampirik olarak incelenmiştir.

16. yüzyılın sonlarına ait hazine-i amire ruznamçe verileri kullanılarak yapılan ampirik analiz, gelir kaynağından merkeze olan mesafe arttıkça gelirlerin daha fazla gecikerek hazineye intikal ettiğini göstermektedir. Hazineye ait gelirlerin merkeze aktarılmasında yaşanan gecikmeler gelir türlerine göre de değişmektedir. Gayrimüslim reayadan alınan cizye, hayvan sürüleri üzerinden alınan ağnam ve genellikle ticari ve zirai faaliyetler üzerinden toplanan mukataa gelirlerinin, olağan üstü zamanlarda haneler üzerinden alınan avarız gelirlerine göre daha fazla gecikerek hazineye girdiği görülmektedir. Gelir türleri içerisinde en fazla gecikme ise mukataa gelirlerinde yaşanmıştır. Gelirlerin hazineye intikalinin gelir türlerine göre farklılaşması muhtemelen vergi tabanının ölçülmesinin zorluk derecesi ve gelirlerin toplanması sürecinde karşılaşılan mukavemetin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte İstanbul’a mesafenin etkisi de gelir türlerine göre farklılaşmaktadır. Diğer taraftan, gelirin miktarı ile hazineye intikali arasında ise ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgu ışığında, devletin düşük hacimli gelirlerin hazineye aktarılması hususuna yüksek hacimli gelirlerin aktarılmasına gösterdiği kadar özen göstermediğini söylemek çok yanlış olmayacaktır.

Osmanlı maliyesi ile ilgili geniş bir literatür mukataa gelirlerinin hazineye aktarılması sürecinde yaşanan iltizam ve malikane gibi kurumsal dönüşümleri incelemektedir. Bu çalışmalar, süreci merkezi devletin zamanla artan gelir ihtiyacı bağlamında ele almakta ve mültezim ve ayan gibi yerel unsurların merkeze gelir aktarımında nasıl bir kısıt oluşturduğu üzerinde durmaktadır (Genç, 2000, s. 107; Özvar, 2003, s. 9–26). Söz konusu literatürden farklı olarak, bu çalışmada mali kapasiteye devlete ait gelirlerin ne kadarının yerel unsurlar ile paylaşıldığı üzerinden değil ama mültezim gibi yerel unsurların zaten hazineye ödemeyi taahhüt ettiği gelirlerin hazineye aktarılması sürecinde yaşanan gecikmeler üzerinden yaklaşmaktadır. Yapılan analiz, daha önce yapılan

çalışmalara paralel olarak mukataa gelirlerinin diğer gelir türlerine göre önemli ölçüde gecikerek hazineye intikal ettirilebildiğini göstermektedir. Söz konusu literatürün bulguları ışığında bu gecikmede mültezim gibi araçların mukavemetinin etkisi olduğunu düşünmek mümkündür.

Öte yandan, bu araştırma, coğrafya ve mali kapasite ilişkisini inceleyen çalışmalarda da alakalıdır. Yıldırım (2023) 1530’lu yıllara ait vilayet muhasebe defterlerini kullanarak devlete ait gelirlerin merkez, tımar ve vakıf-mülk kesimi arasında pay edilmesinde coğrafi faktörlerin nasıl bir rol oynadığını incelemiştir. Mezkûr çalışma, merkeze ayrılan pay ile İstanbul’a mesafe arasında, beklenenin aksine, pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Bu çalışmada ise merkeze ayrılan payların ne kadar gecikmeyle hazineye girdiği incelenmektedir. Sonuçlar, gelir kaynağından İstanbul’a olan mesafe arttıkça gelirlerin daha fazla gecikmeyle hazineye girdiğini göstermektedir. İki çalışmanın bulguları birlikte düşünüldüğünde muhasebe defterlerindeki verilerin temelini oluşturan tahrirler yapıldığında uygulama öncesi (*ex-ante*) uzaktaki gelirleri merkeze aktarma eğiliminde olan Osmanlı bürokrasisinin, bu kararı alırken gelirlerdeki gecikmeyi hesaba katıp katmadığı sorusunu akla getirmektedir.

Bu çalışma aynı zamanda ruznamçe verilerini Osmanlı maliyesi ile ilgili analizlerde kullanan literatürle de ilintilidir. Hazine-i amire ruznamçe defterleri kullanılarak yapılan bu tarz çalışmalar bütçe, devletin yıllık gelir ve giderleri gibi makro değişkenleri kendilerine konu edinmişlerdir (Arslanboğa, 2007, 2012, İpcioğlu, 1996; Tabakoğlu, 2016; Yıldırım, 2008). Bu araştırma ise ruznamçe verilerinin söz konusu makro değişkenleri içeren konular haricinde, mali kapasite gibi hususlara cevap aramak için de kullanılabilirliğini göstermekte ve bunu yaparken mikro bir bakış açısıyla, kayıt düzeyinde bir analiz gerçekleştirmektedir.

Literatürde, coğrafi olarak geniş ve nüfusun etnik ve dini yapısı bakımından çok çeşitlilik gösteren ülkelerin merkezileşme ve mali kapasite oluşturma imkânlarının kısıtlı olduğu vurgulanmaktadır. Söz gelimi, İngiltere’nin Fransa ve İspanya’ya göre daha erken mali merkezileşmeye gidebilmesini ülkenin tarihi ve kültürel açıdan homojen yapısına ve nispeten küçük coğrafyasına bağlayan çalışmalar vardır.² Benzer şekilde, 1850 yılı öncesi dönemde Japonya ile karşılaştırılınca Çin’de daha düşük bir mali kapasitenin ortaya çıkması durumu Çin’in coğrafi genişliği ile ilişkilendirilmiş ve başkentten uzaklaştıkça devletin daha az vergi toplayabildiği tespit edilmiştir (Sng & Moriguchi, 2014). Zikredilen bulgularla uyumlu olarak bu makalede merkezden uzaklaştıkça vergilerin daha geç hazineye geldiği görülmüştür. Yine literatürde bahsedilen çeşitliliğin bir boyutu olarak vergi yapısındaki çeşitliğin mali kapasite oluşumuna etkisi henüz verilerle test edilmemiştir. Bu çalışmada ilk defa vergi türlerinin mali kapasite üzerindeki etkisi verilerle sistematik olarak analiz edilmiştir.

Gelirlerin Gecikmesini Etkileyen Faktörler

Gelirlerin merkezi hazineye intikalinde yaşanan gecikmelerin ne gibi sebepleri olabilir? Bu soruya cevap ararken gelirlerin hazineye intikalini etkileyebilecek birçok faktörden bahsedilebilir. Fakat bu çalışmada, hakkında sistematik verilere sahip olduğumuz ve bu yönüyle regresyon analizine imkân sağlayan gelir kaynağından merkeze olan mesafe, gelirin türü ve gelirin miktarı gibi değişkenler üzerinde durulacaktır.

Vergi tabanının merkeze olan uzaklığı ile vergi gelirinin hazineye intikalinde yaşanan gecikmeler arasında bir münasebet olabilir.

² Bu konuyla ilgili çalışmalar için bkz. Johnson ve Koyama (2017).

Özellikle, dönemin ulaşım teknolojisi göz önüne alındığında uzak yerlerdeki gelirlerin yakın yerlerdeki gelirlere göre gecikmeli olarak hazineye girmesini beklemek mümkündür. Buna ek olarak, devletin uzak yerlerdeki kurumsal varlığının daha zayıf olması buradaki vergilerin zamanında toplanması ve hazineye intikal ettirilmesinde geciktirici bir rol oynamış olabilir.

Diğer yandan verginin nasıl tarh edildiği ve toplandığı gibi gelirin cinsi ile ilgili unsurların da gelirlerin hazineye gecikmeli olarak intikal etmesinde payı olabilir. Cizye, mukataa, aded-i ağnam ve avarız gibi gelirler düşünüldüğünde hem vergi toplama organizasyonu hem de verginin matrahı bakımından bu gelirlerin kendi aralarında farklılaştığı görülmektedir.³ Bu noktada bahsi geçen vergi türlerinin yapısından bahsetmek faydalı olacaktır.

Osmanlı ekonomisinde mukataayı oluşturan vergi tabanları daha çok önceden kestirilmesi güç ticari ve zirai faaliyetlerden oluşmaktaydı. Bu tür vergilerin matrahını ölçme ve değerlendirmede yerel koşulların bilgisine sahip mültezimler mukayeseli olarak daha avantajlıydılar ve bundan dolayı mukataa gelirleri genellikle mültezimler eliyle toplanıyordu. Genellikle üç yıllığına mültezimlere verilen mukataaların satışında devlet açık artırma ile mültezimleri yarıştırdı mümkün olduğunca yüksek bir meblağı hazineye transfer etmeye çalışıyordu.⁴

Cizye, Osmanlı devletinde çalışan gayrimüslim tebaadan alınan baş vergisiydi. Devlet cizye vergisini ödemekle mükellef olan kişileri tespit etmek için sayım yapar ve bu kimseleri cizye defterlerine kaydederdi. Her üç yılda bir yapılan sayımlarla da cizye defterlerindeki bilgiler güncellenirdi (İnalçık, 1993). Vergi tabanının yıldan yıla çok değişim göstermemesi ve kolay ölçülebilir nitelikte olması dolayısıyla hem bu vergiyi ödemekle yükümlü olanların vergilerini ödemekten kaçınmaları hem de bu vergiyi toplamakla mükellef kimselerin defterde kayıtlı meblağdan farklı bir meblağı merkeze rapor etmeleri pek olası gözükmemektedir. Bu nedenle cizye vergilerinin genellikle merkezce atanan memurlar eliyle toplandığı görülmektedir.

Avarız vergisinin matrahını gerçek hanelerden oluşan avarız hanesi oluşturmaktaydı. Bir avarız hanesinin kaç gerçek haneden müteşkil olacağı ahalinin ekonomik durumuna göre belirlenirdi (Tabakoğlu, 2016, s. 364–374). Avarız vergileri için de vergi tabanının tespit edilmesi ve ölçülmesi nispeten kolaydı ve bu yönüyle genellikle devlet tarafından görevlendirilen kadılar eliyle toplanmaktaydı.

Aded-i ağnam ise hayvanlar üzerinden alınan bir vergiydi. Bu vergi özellikle geçim kaynağı koyun besiciliğine dayanan Türkmenler ve Yörükler gibi konargöçer grupları etkilemekteydi (Emecen, 1988). Bu tür vergiler de genellikle merkez tarafından atanan memurlar eliyle toplanmaktaydı. Vergi mükelleflerinin bu verginin matrahını oluşturan koyun miktarını olduğundan daha düşük göstermek saikiyle sürülerini vergi memurlarından saklaması söz konusu olabilmekteydi.⁵ Diğer yandan vergi mükelleflerinin önemli ölçüde konargöçerlerden oluşması, bu tür vergilerin toplanmasını zorlaştırabilecek bir diğer unsurdur.⁶

Mukataa, cizye, avarız ve aded-i ağnam hakkında verilen bu bilgiler gecikme ile gelir türü arasındaki ilişkinin anlaşılmasına yardımcı olabilir. Bu gelir türlerinin vergi tabanının istikrarı ve kolay

ölçülebilirliği üzerinden yapılacak bir değerlendirmesi konunun anlaşılması için özellikle önemlidir. Bu doğrultuda, avarız geliri için vergi tabanının hem istikrarlı hem de kolay ölçülebilir olduğu söylenilebilir. Cizye geliri için de benzer bir iddiada bulunmak mümkün gözükse de göç ve ölüm gibi sebeplerle gayrimüslim erkek nüfusta yaşanan değişimler avarız hanesinde yaşanabilecek değişimlerden daha fazla olacaktır. Bu bakımdan cizye matrahını ölçmenin avarız matrahını ölçmekten nispeten daha zor olacağı da düşünülebilir. Ağnam gelirleri söz konusu olunca hem vergi mükelleflerinin sürülerini vergi tahsildarlarından kolayca saklayabilmeleri hem de bu vergiyi veren kişilerin konargöçer olmaları sebebiyle bu verginin ölçülmesinde güçlük toplanmasında ise mukavemetle karşılaşılması söz konusudur. Bu bakımdan ağnam vergilerinin avarız ve cizyeye göre daha geç hazineye intikal etmesi beklenebilir.

Mukataa gelirlerine gelince, mukataayı oluşturan vergi tabanlarının iktisadi faaliyete göre dalgalanması söz konusu olduğu için vergi tabanının ölçümü zordur. Dolayısıyla maaşlı memurlar eliyle (emanet yöntemi) toplanan mukataa gelirlerinin diğer vergi türlerine göre daha geç hazineye girmesini beklemek mümkündür. Fakat mültezimler aracılığıyla toplanan mukataa gelirlerindeki gecikme ele alındığında birbiriyle zıt etkiler doğuracak iki durumdan bahsedilebilir. Öncelikle, mültezimlerin hazineye ödeyeceği bedelin bir kısmının peşin alınması ve mültezimin üç yıl içinde hazineye ödeyeceği miktarın daha mukataanın satış aşamasında belli olması gelirlerin devlet tarafından hazineye intikal ettirilmesinde belirli kolaylıklar sağlamalıdır. Buna ek olarak, eğer mukataanın satıldığı açık artırma rekabetçi bir ortamda gerçekleşmez ise mültezimin gelir potansiyeli yüksek mukataayı daha uyguna alıp yüksek kar etmesi söz konusu olacaktır ki böyle bir durumda mültezim devlete olan borcunu muntazaman ve vaktinde ödeyebilecektir. Elbette bu durumun tersi de mümkündür. Eğer mukataa gelir potansiyelinin üstünde bir bedelle satılmış ise, bu defa mültezimlerin taahhütlerini yerine getirmeleri zorlaşacaktır. Ayrıca, iltizam sözleşmelerinin genellikle üç yıl ile sınırlı olması mukataayı tekrar uhdesine almak isteyen mültezimi devlete olan ödemelerini zamanında yapması yönünde teşvik edecektir. Aksi takdirde mukataanın kendisine tekrar satılması gerçekleşmeyebilir. Diğer yandan mültezimlerin sıklıkla siyasi güç sahibi kişiler, hatta Osmanlı yönetici ve bürokratik sınıfına mensup yüksek rütbeli kişiler olması vergi gelirlerinin hazineye zamanında intikal ettirilmesinde problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. Bu durum göz önüne alındığında, teorik olarak, mukataa gelirlerinin diğer gelirlere göre hazineye erken yahut geç girmesi beklenebilir. Bu durumlardan hangisinin geçerli olduğu ise sonraki bölümlerde yapılacak ampirik testlerle ortaya çıkacaktır.

Gelirlerin hazineye intikalini etkileyen faktörlerden bir diğeri gelirin miktar büyüklüğü olabilir. Zira vaktinde ödenmeyen vergilerin tahsil edilmesi için gereken insani ya da parasal kaynağı düşük hacimli bir gelirin tahsili için kullanmak yerine yüksek hacimli bir gelir için kullanmak daha makul bir durum olabilir. Hacmi yüksek meblağların hazineye vaktinde girmemesinin yol açabileceği finansal olumsuzluklar düşünüldüğünde, devletin bu tür gelirleri hazineye intikal ettiren daha dikkatli davranması gerektiği düşünülebilir. Bu noktada meblağlar yükseldikçe gelirlerdeki gecikmenin azalmasını beklemek mümkündür.

³ Vergilendirilebilir kaynaklar ile vergi tabanı arasındaki ilişki ve vergi toplamada kullanılan yöntemler için bkz. Coşgel (2005) ve Coşgel ve Miceli (2005, 2009).

⁴ Mukataa gelirleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Çakır (2003).

⁵ Ağnam vergisinden kaçınmak için mükelleflerin hayvanlarını sakladıklarına dair geç döneme ait bir örnek için bkz. Aköz (2020).

⁶ Yerleşiklerin denetim ve kontrolü daha kolay olduğu için Osmanlı devleti başlangıcından itibaren konar-göçer grupları iskân etmek için çabalamıştır (Tabakoğlu, 2000, s. 162–165).

Tablo 1.
Gecikme ve Gelir Türleri

Gelir türü	Ortalama	Standart sapma	Frekans
Avarız	1,473	1,194	387
Ağnam	2,542	2,547	118
Cizye	2,440	1,888	507
Mukataa	2,463	2,815	339
Toplam	2,178	2,119	1,351

Bu kısımda söz konusu edilen teorik mülhazaların ne derece vakıya tetabuk ettiğini anlamak için çalışmanın ilerleyen kısımlarında regresyon analizine başvurulacaktır.

Veriler

Bu çalışmada kullanılan veriler *hazine-i amire ruznamçe* defterlerine dayanmaktadır. Ruznamçeler hazineye gündelik giriş ve çıkışların kaydedildiği defterlerdir. Bu defterlerde gelirin miktarı ve türü, ne zaman tahakkuk ettiği, ne zaman hazineye girdiği ve coğrafi olarak nereden geldiği gibi bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu çalışmada kullanılan ruznamçe defteri ise Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi 1774 numaraya kayıtlı olup 1591–1592 arası dönemi kapsayan bir gelir ruznamçesidir. Defterdeki gelir kayıtları coğrafi olarak belli bir bölgeyle sınırlı olmayıp bütün imparatorluk genelini kapsamaktadır.⁷

Analizde kullanılmak üzere gelirlerin tahakkuk ve tahsil tarihi bilgileri kullanılarak gecikme değişkeni oluşturulmuştur. Oluşturulan

gecikme değişkeni, gelirin hazineye girdiği yıldan tahakkuk ettiği yılın çıkarılmasıyla elde edilmiştir. Tablo 1’de kayıt düzeyinde gecikme zamanına bakıldığında ortalama gecikme zamanının 2,178 yıl olduğu görülmektedir. Bu değişken -1 ile 20 arasında değişmektedir. Bu durum bir yıl önceden yani peşin alınan vergiler olduğu gibi 20 yıl gecikmeyle hazineye intikal eden vergi gelirlerinin de mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ortalama gecikme yılı vergi türlerine göre farklılaşmaktadır. Bu değer, avarız gelirleri için 1,47, ağnam gelirleri için 2,54, cizye gelirleri için 2,44 ve mukataa gelirleri için 2,46 yıldır. Bu sonuçlara göre en hızlı avarız gelirleri hazineye intikal ederken ağnam ve mukataa gelirleri daha geç hazineye aktarılabilmektedir. Ayrıca ağnam ve mukataa gelirleri için standart sapmaların ortalamalarından yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ortalamalar üzerinden bir çıkarsama yapmanın yanıltıcı olabileceğini akıldta tutmak gerekir.

Kayıt sayısı kullanılarak hesaplanan bu rakamlar şayet hazineye erken giren gelirlerin meblağı yüksek ve geç gelen gelirlerin meblağı düşük ise yanıltıcı olabilir. Bu noktada ise gelir miktarındaki gecikmelere bakmak faydalı olacaktır. Tablo 2 bize gelir miktarının vergi türlerine göre gecikme rakamlarını göstermektedir. Tabloya göre 1591–1592 mali yılında hazineye giren 117 683 289 akçe gelirin yüzde 3,5’i tahakkuk ettiği yıldaki gelirden oluşurken, yüzde 48,3’ü bir yıl önce tahakkuk eden, yüzde 37,4’ü iki yıl önce tahakkuk eden, yüzde 4,5’i ise üç yıl önce tahakkuk eden gelirlerden oluşmaktadır. Elde edilen rakamlar gelir türlerine göre de farklılık göstermektedir. Buna göre, 30 851 263 akçe avarız gelirinin yaklaşık yüzde 90’ı bir yıl önce tahakkuk eden, yüzde 4,5’i de iki yıl önce

Tablo 2.
Geciken Gelir Miktarı

Gecikme (yıl)	Avarız		Ağnam		Cizye		Mukataa		Toplam	
	%	Birikimli %	%	Birikimli %	%	Birikimli %	%	Birikimli %	%	Birikimli %
-1	0	0	0	0	0,0009	0,0009	0,0160	0,0160	0,0046	0,0046
0	0	0	0,0130	0,0130	0,0020	0,0029	0,1057	0,1217	0,0296	0,0342
1	0,8998	0,8997	0,3899	0,4029	0,3331	0,3360	0,3307	0,4524	0,4838	0,5180
2	0,0452	0,9449	0,4950	0,8978	0,5733	0,9093	0,3590	0,8114	0,3741	0,8921
3	0,0206	0,9654	0,0191	0,9169	0,0528	0,9621	0,0644	0,8757	0,0458	0,9378
4	0,0274	0,9929	0,0565	0,9734	0,0169	0,9789	0,0499	0,9257	0,0303	0,9682
5	0,0025	0,9954	0,0058	0,9792	0,0073	0,9862	0,0253	0,9510	0,0108	0,9790
6	0,0010	0,9964	0,0106	0,9898	0,0008	0,9871	0,0139	0,9649	0,0048	0,9838
7	0,0001	0,9965	0,0051	0,9948	0,0019	0,9889	0,0035	0,9684	0,0020	0,9858
8	0,0002	0,9967	0	0,9948	0,0004	0,9894	0,0026	0,9710	0,0009	0,9867
9	0	0,9967	0,0007	0,9956	0,0019	0,9913	0,0020	0,9729	0,0014	0,9880
10	0	0,9967	0,0025	0,9981	0,0014	0,9927	0,0098	0,9827	0,0033	0,9914
11	0,0032	1	0,0013	0,9994	0,0019	0,9946	0,0145	0,9972	0,0056	0,9969
12	0	1	0	0,9994	0,0053	0,9999	0	0,9972	0,0022	0,9992
13	0	1	0,0004	0,9998	0,0000	0,9999	0	0,9972	0,0000	0,9992
14	0	1	0,0002	1	0	0,9999	0,002	0,9988	0,0004	0,9997
15	0	1	0	1	0	0,9999	0,000	0,9993	0,0001	0,9998
16	0	1	0	1	8E-05	1	0	0,9993	0,0000	0,9998
17	0	1	0	1	0	1	0,0003	0,9996	0,0001	0,9999
18	0	1	0	1	0	1	0,0004	1	0,0001	1
20	0	1	0	1	4,01E-06	1	0	1	0,0000	1

⁷ Söz konusu ruznamçe defteri hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldırım (2008).

tahakkuk eden gelirlerden oluşmaktadır. 5 721 234 akçe ağnam gelirinin ise yüzde 38,9'u bir yıl önce, yüzde 49,5'i iki yıl önce, yüzde 5,6'sı 4 yıl önce tahakkuk eden gelirlerden oluşmaktadır. 49 852 825 akçe cizye gelirin bakıldığında, bu gelirin yüzde 33,3'ü bir yıl önce, yüzde 57,3'ü iki yıl önce, yüzde 5,2'si de 3 yıl önce tahakkuk eden gelirlerden oluşmaktadır. Son olarak 31 257 967 akçe mukataa gelirlerinin yüzde 10,5'i tahakkuk eden yılda, yüzde 33,1'i bir yıl önce, yüzde 35,9'u iki yıl önce, yüzde 6,4'ü üç yıl önce ve yüzde 5'i de 4 yıl önce tahakkuk eden gelirlerden oluşmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere, gelir düzeyinde gecikme en fazla mukataa gelirlerinde görülürken, hazineye en hızlı girişler ise avarız gelirlerinde yaşanmıştır. Kayıt sayısı üzerinden yapılan çıkarsama, gelir miktarı üzerinden yapılan çıkarsamayla örtüşmektedir.

Bütün bunlarla birlikte, ruznamçeler gelirlerin coğrafi olarak nereden intikal ettiği bilgisini de sağlamaktadır. Analiz için bu bilgi kullanılarak gelir kaynağından İstanbul'a olan mesafe ölçülmüştür. Fakat berat resmi gibi bazı gelir türleri için coğrafi mekân bilgisi belirsizdir. Mekân bilgisi olmayan gelirler analiz dışında tutulmuştur. Analizde kullanılan değişkenlerin özet istatistikleri Ek Tablo 1'de verilmiştir.⁸

Analiz

Bu kısımda, gelirlerin hazineye aktarılmasında yaşanan gecikmelerin belirleyicisi olarak daha önce bahsedilen İstanbul'a olan mesafe, gelir türü ve gelir miktarı değişkenleri regresyon analizi çerçevesinde incelenip istatistiki olarak ne ifade ettikleri ve etki büyüklükleri değerlendirilecektir. Bu bağlamda aşağıdaki regresyon denklemi tahmin edilmiştir.

$$Gecikme_i = \beta_0 + \beta_1 Mesafe_i + \beta_2 Gelir_i + \beta_3 Miktar_i + \epsilon_i$$

Gecikme_i, değişkeni ruznamçe defterindeki *i* kaydı için gelirin hazineye girdiği yıldan tahakkuk ettiği yılın çıkarılmasıyla elde edilen farkı göstermektedir. *Mesafe_i*, değişkeni *i* kaydındaki gelirin ortaya çıktığı yerden İstanbul'a olan kuş uçuşu mesafeyi kilometre cinsinden ölçmektedir. *Gelir_i* ise *i* kaydındaki gelirin cizye, avarız, ağnam ve mukataa gelirlerinden hangisi olduğunu işaretleyen kukla değişkenlerden oluşan bir vektördür. Tablo 1 ve 2'deki özet istatistiklere göre en az gecikmeyle hazineye aktarıldığı görülen avarız gelirleri referans kategorisi olarak kullanılmıştır. *Miktar_i*, *i* kaydındaki gelirin akçe cinsinden miktarını göstermektedir. Bu değişkenin logaritması alınarak analizde kullanılmıştır. ϵ_i ise kayıt düzeyinde hata terimini göstermektedir. Bu modelin parametreleri En Küçük Kareler tahminicisi kullanılarak hesaplanmıştır.

Kurgulanan bu ekonometrik modelin tahmin edilen parametreleri Tablo 3'te verilmiştir. Tablodaki veriler vergi tabanının bulunduğu yerden İstanbul'a olan mesafe arttıkça gelirlerin hazineye girişinde yaşanan gecikmelerin de arttığını göstermektedir. Bu sonuç yukarıda ortaya konulmuş teorik beklentiyle uyumludur. Tablodaki bütün modellerde mesafe değişkeni istatistiki olarak yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır. Sütun 3'teki etki büyüklüğüne bakılırsa eğer bir vergi geliri İstanbul'dan 1000 km uzağa taşınmış olursa, o gelirin hazineye girişinin yaklaşık bir buçuk yıl gecikeceği görülmektedir. İkinci ve üçüncü sütunlarda vergi türleri de modele eklenmiştir. Burada teorik olarak en hızlı hazineye intikal etmesi beklenen avarız geliri referans kategori olarak kullanılmıştır. Çıkan sonuçlara göre avarız vergisi ile mukayese edildiğinde

Tablo 3.
Gelirlerin Hazineye Gecikmeli Girmesini Etkileyen Faktörler

Değişkenler	(1) Gecikme	(2) Gecikme	(3) Gecikme	(4) Gecikme
İstanbul'a mesafe	1,064*** (0,171)	1,519*** (0,244)	1,578*** (0,242)	1,578*** (0,353)
Cizye		0,877*** (0,107)	0,878*** (0,104)	0,878*** (0,127)
Mukataa		1,341*** (0,194)	1,362*** (0,191)	1,362*** (0,373)
Ağnam		1,041*** (0,241)	0,987*** (0,224)	0,987*** (0,234)
Miktar (log)			-0,284*** (0,048)	-0,284*** (0,056)
Sabit	1,705*** (0,081)	0,746*** (0,127)	3,637*** (0,482)	3,637*** (0,606)
Gözlem	1,351	1,351	1,351	1,351
R-kare	0,017	0,072	0,116	0,116

Not: Sağlam (robust) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** $p < ,01$, ** $p < ,05$, * $p < ,1$.

cizye, ağnam ve mukataa gelirleri hazineye daha geç girmektedir. Detaylıca ifade etmek gerekirse, avarız gelirlerine göre cizye gelirleri 0,87 yıl, ağnam gelirleri 1,04 yıl, mukataa gelirleri ise 1,34 yıl daha geç hazineye intikal etmektedir. Etki büyüklükleri de yukarıda açıklanan teorik beklentiyle uyumludur. Bu değişkenler için etki büyüklüklerinin istatistiki olarak da sıfırdan farklı olduğu görülmektedir. Son olarak, miktar değişkeni tabloda model üçe eklenmiştir. Bunun sonucunda yine teorik beklentiyle uyumlu olarak gelir miktarı arttıkça hazineye girişlerin hızlanmakta olduğu görülmektedir. Eğer bir kayıttaki gelir miktarı yüzde 100 arttırılırsa o gelirin hazineye girişinde yaşanacak gecikme yaklaşık 0,3 yıl azalmaktadır. Bu etki istatistiki olarak yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır.

Ruznamçe kayıtlarında bazen aynı gelir kaynağından birkaç takitle gelen gelirler olabilmekte dolayısıyla aynı gelir kaynağı için birden çok kayıt bulunabilmektedir. Bu durumun sebep olabileceği hataları azaltmak için Tablo 3'teki dördüncü sütunda hata terimleri kaza düzeyinde gruplandırılmıştır. Yapılan grublamanın neticesinde değişkenlerin istatistiki anlamlılık düzeylerinde bir değişme olmadığı görülmüştür.

İstanbul'a mesafenin gecikmeye etkisinin gelir türlerine göre farklılık arz edebileceği beklentisini test etmek için Tablo 4'te, Tablo 3'te yapılan analiz örneklem vergi türlerine göre ayrılarak tekrarlanmıştır. Ortaya çıkan sonuçta göre mukataa gelirleri söz konusu olduğunda İstanbul'a olan uzaklık en fazla gecikmeye sebep olmaktadır. Söz gelimi, eğer İstanbul'daki bir mukataa geliri 1000 km uzağa taşınırsa 4,2 yıl daha gecikmeli olarak hazineye girecektir. Benzer şekilde, mesafe değişkeninde aynı miktardaki bir değişikliğin etkisi ağnam gelirleri için 2,1 yıl, cizye gelirleri için 0,7 yıl ve avarız gelirleri için 0,5 yıl olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla hangi tür gelirin merkeze ne kadar uzak olduğunun gelirlerin hazineye intikali bakımından önem arz ettiği görülmektedir.

⁸ Mukataa kayıtlarında yer ismi belirtilse de mukataaların genellikle birden fazla gelir kaynağının bir araya getirildiği mali birimler olması ve hemen her mukataa kaydı sonuna mukataaya dahil edilen ve spesifik olarak zikredilmeyen gelir kaynaklarını ifade etmek için kullanılan "ve tevabihua" ifadesinin eklenmesi mukataaların kesin mekânı ile ilgili belirsizlik yaratmaktadır (Genç, 2006, s. 57-64). Fakat dönemin teknolojik şartları göz önüne alındığında mekânsal olarak birbirinden çok uzaktaki yerlerin aynı mukataa altında birleştirilmelerinin çok yaygın bir uygulama olmayacağı söylemek mümkündür. Mukataa gelirleri ile ilgili bulguları yorumlarken bu kısıt akılda tutulmalıdır.

Tablo 4.
Gelir Türlerine Göre Değişen Etkiler

Değişkenler	(1) Avarız Gecikme	(2) Cizye Gecikme	(3) Ağnam Gecikme	(4) Mukataa Gecikme
İstanbul'a mesafe	0,504* (0,258)	0,748*** (0,282)	2,147* (1,134)	4,211*** (0,732)
Miktar (log)	-0,197-*** (0,058)	-0,248*** (0,083)	-0,786*** (0,208)	-0,199** (0,085)
Sabit	3,259*** (0,626)	4,589*** (0,858)	9,412*** (2,375)	3,474*** (0,868)
Gözlem	387	507	118	339
R-kare	0,062	0,050	0,221	0,143

Not: Sağlam (robust) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$.

Avarız, cizye ve mukataa gelirlerinde miktarın gecikmeye etkisi benzerdir. Miktar değişkeninin etkisi ise ağnam gelirleri için yüksek görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Osmanlı devletinin mali kapasitesi incelenmiştir. Devletin vergi gelirlerini toplayıp hazineye aktarma sürecinde yaşanan gecikmeler, diğer bir ifadeyle verginin tahsil tarihi ile tahakkuk tarihi arasındaki fark, mali kapasitenin bir ölçüsü olarak kullanılmıştır. Vergi gelirlerinin hazineye aktarılması sürecinde yaşanan gecikmelerin gelir kaynağından merkeze olan mesafe, gelirin cinsi ve miktarı gibi değişkenler tarafından nasıl etkilendiği üzerinde durulmuştur. 16. yüzyılın sonlarına ait ruznamçe kayıtları kullanılarak yapılan ekonometrik analize göre İstanbul'a olan mesafe arttıkça gelirlerin daha fazla gecikmeyle hazineye intikal ettiği görülmüştür.

Gelir türlerinin gecikmeye olan etkisine bakıldığında avarız vergisine göre sırasıyla (artan) cizye, ağnam ve mukataa gelirleri daha geç hazineye girmektedir. Gelir türlerine göre hazineye intikalde yaşanan gecikmelerin değişmesi vergi tabanının ölçülebilirliği ile vergi mükelleflerinin vergi toplama sürecinde ortaya koyduğu mukavemetin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Avarız vergisi cizye vergisine, cizye vergisi ise diğer vergi türlerine göre daha kolay ölçülebilir vergi tabanlarına sahiptir. İlaveten, ağnam gelirlerinin toplanması sürecinde konargöçerlerin çıkarılabileceği muhtemel zorluklar ve mukataa gelirlerinin nüfuz sahibi mütezimlerin elinde bulunması, ağnam ve mukataa gelirlerinin hazineye intikalini daha da geciktirici yönde bir etki doğurmuş olabilir. Gelir miktarındaki artış ile gecikme değişkeni arasında ise ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuçtan Osmanlı yöneticilerinin yüksek meblağlı gelirlerin hazineye intikalini daha iyi organize ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada yapılan ampirik analiz 16. yüzyılın sonuna ait verilere dayanmaktadır. Ortaya konulan bulguların Osmanlı maliyesinin büyük dönüşümler yaşadığı 17. ve 18. yüzyılda ne kadar geçerli olduğunun ise başka çalışmalarla incelenmesi faydalı olacaktır. Bir diğer husus zamanla iltizamın yaygınlaştığı tartışmalarıdır. İltizam usulündeki bu genişleme esnasında Osmanlı yöneticilerinin merkeze mesafe değişkenini karar alma süreçlerinde bir faktör olarak hesaba katıp katmadıkları yine ileriki çalışmalarda tetkik edilebilecek ilgi çekici bir konudur.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declare that they have no competing interest.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Kaynaklar

- Aköz, A. (2020). Ağnam sayımlarında hayvan gizleme: Sirkat. *History Studies International Journal of History*, 12(4), 1381–1392. [CrossRef]
- Arslanboğa, K. (2007). 1609-1610 yılları arasında Osmanlı Devleti merkezî hazine giderleri (Tez No: 254663). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Merkezi.
- Arslanboğa, K. (2012). 1589-90 ile 1602-3 mali yıllarına ait Osmanlı Devleti bütçelerinin oluşturulması ve incelenmesi (Tez No: 303763). [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Merkezi.
- Besley, T., & Persson, T. (2010). State capacity, conflict, and development. *Econometrica*, 78(1), 1–34. [CrossRef]
- Coşgel, M. M. (2005). Efficiency and continuity in public finance: The Ottoman system of taxation. *International Journal of Middle East Studies*, 37(4), 567–586. [CrossRef]
- Coşgel, M. M., & Miceli, T. J. (2005). Risk, transaction costs, and tax assignment: Government finance in the Ottoman Empire. *Journal of Economic History*, 65(3), 806–821.
- Coşgel, M. M., & Miceli, T. J. (2009). Tax collection in history. *Public Finance Review*, 37(4), 399–420. [CrossRef]
- Çakır, B. (2003). *Osmanlı mukataa sistemi: XVI-XVIII yüzyıl*. Kitabevi.
- Dincecco, M., & Katz, G. (2016). State capacity and long-run economic performance. *Economic Journal*, 126(590), 189–218. [CrossRef]
- Emecen, F. M. (1988). Ağnam resmi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1, 478–479.
- Genç, M. (1997). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, 154–158.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (2006). Osmanlı maliyesinde mukataa kavramı. M. Genç & E. Özvar (Der.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1* (ss. 57–64). Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- İnalçık, H. (1993). Cizye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, 42–48.
- İpicioğlu, M. (1996). Bir Osmanlı bütçesi örneği: 1622 tarihli ruznamçe defteri (XVII. Yüzyıl başlarında Osmanlı kamu ekonomisinin tahlili denemesi) (Tez No: 51770). [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Merkezi.
- Johnson, N. D., & Koyama, M. (2017). States and economic growth: Capacity and constraints. *Explorations in Economic History*, 64, 1–20. [CrossRef]
- Karaman, K. K., & Pamuk, Ş. (2010). Ottoman state finances in European perspective, 1500–1914. *Journal of Economic History*, 70(3), 593–629. [CrossRef]
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK), 1774.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı maliyesinde malikane uygulaması*. Kitabevi.
- Sng, T. H., & Moriguchi, C. (2014). Asia's little divergence: State capacity in China and Japan before 1850. *Journal of Economic Growth*, 19(4), 439–470. [CrossRef]
- Tabakoğlu, A. (2000). *Türk İktisat tarihi*. Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı mali tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Tilly, C. (2017). Coercion, capital, and European states. In E. Castañeda & C. L. Schneider (Eds.), *Collective violence, contentious politics, and social change, AD 990–1990* (pp. 140–154). Routledge.
- Yıldırım, S. (2008). 1000/1592-93 ve 1001/1593-94 tarihli ruznamçe gelir defterine göre Osmanlı Devleti'nin merkezi hazine gelirleri (Tez No: 221123). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Merkezi.
- Yıldırım, S. (2023) (basım sürecinde). *Osmanlı Devleti'nde Coğrafya ve Mali Kapasite*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. [CrossRef]

Extended Summary

This paper studies the fiscal capacity of the Ottoman Empire. It uses variation in time difference between the date of tax accrual and the date of tax collection to identify fiscal capacity and argues that longer delays in transferring tax revenues to the center should result from a weaker capacity. Using regression analysis, the paper empirically examines the impact of distance from the center to the tax base, tax types, and the volume of tax revenues on the lag in tax collection. The data for the empirical analysis come from the books of daily transactions of the central treasury (ruznamçe defterleri), the ruznamçe of the fiscal year of 1591–1592. Ruznamçe defters contain information on the date of tax accrual and date of tax collection, tax types, and location of tax base. Empirical analysis reveals that the increased distance from tax base to the center led to longer delays in tax collection. Tax types also mattered in efficient transfer of tax revenues to the central treasury. Compared to extraordinary taxes (avariz) levied on avariz households, poll taxes (cizye) levied on the non-Muslim population, sheep taxes (aded-i ağnam) levied on herds of livestock, and tax farms (mukataa) revenues, which were generally collected from commercial and agricultural activities, were transferred into the center in greater delays. The highest delay happened in revenues from tax farms. Measurement and enforcement costs associated with tax collection, which potentially varies with revenue types, may have contributed to these findings. It is also observed that the effect of distance from the center differed across revenue types. Finally, results show that the volume of revenue is negatively associated with delays in tax collection.

Ek Tablo 1.
Özet İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Standart sapma	En düşük değer	En yüksek değer
Gecikme	1,351	2.178	2.119	-1	20
İstanbul'a Mesafe	1,351	0.444	0.260	0.022	1.403
Cizye	1,351	0.375	0.484	0	1
Mukataa	1,351	0.251	0.434	0	1
Ağnam	1,351	0.087	0.282	0	1
Avarız	1,351	0.286	0.452	0	1
Toplam gelir	1,351	87108.280	253716.700	20	5648148